

Дмитро СЕМКО
(Київ, Україна)

**Дослідження діяльності
представників Чернігово-Новгород-
Сіверського культурного осередку
в працях М.Ф. Сумцова**

Серед науковців другої половини XIX – першої чверті XX ст., які досліджували різні аспекти діяльності Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку одне з провідних місць належить професору Харківського університету Миколі Федоровичу Сумцову. Літературознавець, етнограф, вчений-енциклопедист, М.Ф. Сумцов вирізнявся різноманіттям наукових пошуків та розвідок. Він залишив ґрунтовні дослідження в галузі історії російської та української філології, народної поезії, етнографії, а також мистецтвознавства і музеєзнавства. Всесвітню славу М.Ф. Сумцову ще за життя принесли в тому числі і праці з історії української літератури. Серед численних робіт, які заслужили визнання сучасників, привертають увагу й дослідження, присвячені ученим ченцям, що належали до Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку. Перші дві праці із серії під загальною назвою “К истории южнорусской литературы XVII века”, присвячені діяльності Лазаря Барановича та Іоанникія Гальятовського. Третя монографія, що входить до цієї серії, присвячена Інокентію Гізелю, який до чернігівського осередку не належав, проте перебував у тісних дружніх стосунках з чернігівським владикою, і творчість якого значною мірою переплетена з творчістю чернігівського архієпископа та його оточення. Крім названих робіт, М.Ф. Сумцов звертався і до аналізу окремих творів чернігівських учених ченців. Зокрема, йому належить “Обзор содержания проповедей Иоанникия Гальятовского” (Харків, 1913), та ряд інших публікацій.[9; 11; 12]

Пояснюючи причини, які зумовили вибір об'єкту дослідження, М. Ф. Сумцов слушно зауважував, що Лазар Баранович тривалий час був чи не найвпливовішим українським політиком (якщо така оцінка

коректна по відношенню до церковного діяча). Загальна оцінка діяльності Лазаря Барановича у М.Ф. Сумцова досить висока – він, зокрема, пише: “Лазарь Баранович принадлежит к числу выдающихся литературных и политических деятелей южной России во вторую половину XVII ст. В области литературы он выступал главой и руководителем определенного просвещенного и патриотического кружка писателей, причем главную роль играл не столько по выдающемуся своему иерархическому положению, даже не в силу природных умственных дарований, значительных в отношении количественном и довольно хорошо развитых школой, преимущественно влияя своим настойчивым и энергическим характером. Баранович и самостоятельно был воинствующим двигателем в области богословской полемической литературы, но главное его литературное значение состоит в том, что он был соединительным звеном между литературными и научными тружениками, вызывал их к литературной деятельности и отчасти регулировал ее, управлял ею посредством просвещенных, проникнутых житейской опытностью и добродушием советов и наставлений”. [7, с. 1]

М.Ф. Сумцов лише побіжно згадує, що всі представники Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку були православними ченцями. Проте, поза увагою дослідника залишився той факт, що саме ця обставина наклала суттєвий відбиток на їхню творчість, політичну й громадську діяльність, врешті на їх повсякденне життя. Для М. Ф. Сумцова визначальним є те, що Лазар Баранович, який належав до вищого православного духовенства, вже в силу цього активно втручався в політичні процеси – брав участь у обранні гетьманів і козацької старшини, намагався відстоювати інтереси української держави перед російськими царями тощо.

М.Ф. Сумцов чітко розмежував два періоди в історії української літератури XVII ст. – до 30-х років XVII ст. і до кінця століття другий. В роботі, присвяченій І. Галятовському, він, зокрема, писав: “В начале XVII века южно-русские писатели в своей ученой деятельности постоянно имели в виду народные потребности и нужды. Научная деятельность развивалась преимущественно в Остроге и в Вильне под защитой братств. В большей части дошедших до нас научных и литературных памятников начала XVII ст. язык простой, ясный, сильный, довольно близкий к народной речи; в них много живости, бойкости, исторической документальности. Таковы: “Пересторога”, Послания

Иоанна Вишенского, “Фринос” М. Смотрицкого и некот. друг.” [8, с. 1–2].

Щодо літератури другої половини XVII ст. М.Ф. Сумцов писав: “Около половины XVII ст. украинская наука поселяется в мрачных аудиториях киево-могилянского коллегиума. В количественном отношении она сильно разрастается; в качественном отношении падает, понижается. В южно-русской литературе, развившейся под влиянием могилянского коллегиума, слишком много пустословия, витиеватости, искусственности. Сочинения главных писателей этой эпохи: Барановича, Галятовского, Гизеля, Радивиловского, наглядно показывают, до какой степени оскудения может дойти научная мысль, протянутая через узкие, тенденциозно сколоченные школьные рамки”. [8, с. 1–2]

Повторюючи в “Характеристике южно-русской литературы XVII века” цю ж тезу, М.Ф. Сумцов навів аргументи щодо своєї концепції про розподіл української літератури XVII ст. на дві частини – на літературу першої третини століття і на літературу шестидесятих – восьмидесятих років, зазначаючи, що між ними була суттєва різниця. [9, с. 11–13] Проте, там само він зазначав, що існувала певна тяглість між літераторами першої і другої груп. Зокрема, Петро Могила опікувався Інокентієм Гізелем і Лазарем Барановичем, Гизель протегував Барановичу, Баранович – Галятовському, і всі вони були вихованцями киево-братської колегії. М.Ф. Сумцов писав: “Во вторую группу входят деятели шестидесятых, семидесятых и восьмидесятых годов: Иннокентий Гизель, Лазарь Баранович, Иоанникий Галятовский, Антоний Радивилковский. Наиболее влиятельными людьми были Петр Могила и Лазарь Баранович, наиболее образованным и плодовитым писателем Иоанникий Галятовский. Все эти деятели стояли тесно друг около друга, поддерживали друг друга всячески. Петр Могила покровительствовал и повышал Коссова, Козловского и Гизеля; Гизель – Барановича и Радивиловского, Баранович – Галятовского. Они соединены были друг с другом тесными узами нравственной солидарности, узами дружбы, и все они в литературе и отчасти в политике действовали сообща и в одном направлении, что обусловлено было сходством их литературных и научных понятий. Хотя Баранович и Галятовский обнаружили значительную зависимость от схоластической школы, хотя польско-иезуитские педагогические начала вытравили в них некоторые характерные национальные черты писатели эти, равно как писатели первой группы, жили и действовали под непогасшими еще влияниями

того строя малорусской жизни, какой создан был братствами в начале XVII ст. Коллегиумская схоластика им повредила во многом, но она в половине XVII ст. была еще настолько парализуема светлыми и чистыми влияниями старинной украинской школы и литературы, что не могла вполне изуродовать Барановича и Галятовского в духовном отношении...” [9, с. 13–14]

Виходячи з вище наведеного, не зовсім зрозуміло, як перебуваючи в одному середовищі і зберігаючи певну тяглість, П. Могила і Л.Баранович та І.Галятовський могли належати до різних літературних напрямків. Погляди М.Ф. Сумцова на відмінності між культурою обох половин XVII ст. критикувалися вже його сучасниками. Так П. Житецький наголошував, що І. Галятовський і його сучасники “усвоив латино-польскую науку, не отрешились от народных стремлений, возникших в первую эпоху просвещения, и готовы были дать этим стремлениям широкое применение”. [1, с. 162] Його творчість Житецький особливо пов’язував з життям, вважаючи, що Галятовський не сказав жодного слова, “несогласного с народным чувством”. [1, с. 162]

Непоследовність М.Ф. Сумцова в оцінках українських письменників другої половини XVII ст., які належали до Чернігово-Новгород-Сіверського кола найтипніше проглядає в оцінці творчості Іоанікія Галятовського. Так, М.Ф. Сумцов писав: “Трудно выделить Галятовскаго при первом чтении его сочинений, из ряда современных ему южнорусских писателей. Его “Души” наводят на читателя невыносимую скуку, а “Мессия” валится из рук. Нужно ознакомиться с его “Беседой” и “Фундаментами”, нужно сопоставить эти маленькие, дельно написанные книжки с объемистыми сочинениями Барановича, Гизеля и Радивиловского, чтобы оценить превосходство Галятовского над этими писателями; по умственным дарованиям и начитанности, Галятовский более всякого другого может быть назван представителем южно-русской литературы второй половины XVII ст. Все недостатки этой литературы ясно сказались в его сочинениях; лучшие литературные произведения этой эпохи принадлежат перу Галятовского. В Галятовском южная Россия нашла талантливую ученого деятеля, отчасти деятеля политического, вообще умелого и опытного бойца за южнорусскую народность, точнее сказать, за главное в XVII в. ее проявление, – православие”. [8, с. 1–2]

Стосовно суперечливості поглядів М. Сумцова щодо оцінки творчості І. Галятовського і взагалі літератури другої половини XVII ст.

писав його сучасник М. Петров в рецензії на книгу М. Ф. Сумцова про І. Галятовського. [4, с. 320–323] На думку М. Петрова, І. Галятовський у багатьох своїх творах “не преследовал исключительно местные элементы и интересы”, яких у нього так настирливо шукав М. Ф. Сумцов. [4, с. 320–323] Твори його мають передусім загальноправославне, або навіть загальнохристиянське значення, що, на думку М. Петрова, й означало на той час загальноукраїнське та загальнослов'янське значення. Саме цим М. Петров і пояснював широку популярність цих творів на півдні та півночі країни. [4, с. IX]

Досліджуючи творчість Іоанікія Галятовського, М. Ф. Сумцов детально зупинявся на розгляді джерел, якими користувався І. Галятовський при написанні своїх творів. Він зазначав, що серед посилань на римських письменників – Овідія, Віргілія, Плінія, Цицерона, Сенеку, Квінта Курція, Валерія Флакка, Флора, Євтропія – у Галятовського зустрічаються посилання й на католицьких, та навіть еретичних авторів, які друкувалися у Польщі. Зокрема, в “Алфавіті” І. Галятовський посилався на відомого соцініанського автора Смальція. М. Ф. Сумцов також нарахував у посиланнях І. Галятовського до сорока зовсім незнайомих авторів. [8, с. 14]

М.Ф. Сумцов зазначав, що зовнішня форма проповіді, її склад, тип проповідника на Україні склався в десятих роках XVII ст. “На проповідях Леонтия Карповича (+1620) и Захарии Копыстенского (+1627) уже лежит печать польских схоластических проповедей. Галятовский в половине XVII ст. окончательно установил и укрепил схоластическую проповедь в Малороссии своим “Ключем Разумения”. [8, с. 185]

Характеризуючи полемічні твори І. Галятовського та Л. Барновича, М.Ф. Сумцов зазначав, що полемічний тон І.Галятовського доволі м'який. Наприклад, І. Галятовський заперечував примусове навернення євреїв в християнство. “В деле обращения евреев в христианство, говорит он в объяснении 24 пророчества, принуждение не должно иметь места. Должна быть употреблена кротость и снисхождение; должно быть употреблено непрестанное чтение слова Божия и тщательное изъяснение онаго”. Странно читать эти светлые выражения у писателя XVII в., у киевского ученаго схоластика. Проблеснувшая в этих выражениях веро-терпимость и гуманность свидетельствуют о высоком нравственном уровне Галятовскаго, сумевшего под тяжелым бременем злостной и сухой схоластики сохранить в глубине души живое чувство любви к человеку”. [8, с. 383]

М.Ф. Сумцов протиставляє полемістів початку століття Іоана Вишеньського, Євсевія Пімена (Петра Могили) Лазарю Барановичу, Іоаннію Галятовському та Інокентію Гізелю, зауважуючи, що характер полеміки змінився поступово від різкого, та нестриманого у виразах на більш виважений. Проте і наприкінці століття деякі православні письменники-полемісти залишалися вкрай нестриманими та різкими. Таким виглядає Симеон Полоцький в “Жезле правления”, написаному проти Нікити Пустосвята. М.Ф. Сумцов слушно вказує, що Л. Баранович та І. Галятовський розуміли, що різкі та образливі висловлювання підривали значення полемічної аргументації та призводили лише до негативних наслідків. [8, с. 384]

І. Галятовський дослухався до порад Л. Барановича. М.Ф. Сумцов зазначав, що в “Месії правдивому” він лише зрідка дозволяв собі гострі висловлювання щодо опонентів, а в “Бесіді Білоцерківській” Галятовський взагалі виявляє тонку чемність, очевидно через те, що бесіда відбулася в присутності багатьох представників польської еліти. [8, с. 385]

Звертаючи увагу на те, що І. Галятовський майже всі свої твори присвятив різним владним особам, М.Ф. Сумцов підкреслював, що І. Галятовський рухався в традиційному руслі гербового панегіризму, що був поширений у Польщі, а згодом, за сприяння Петра Могили, був перенесений і на Україну. [8, с. 187]

І. Галятовський як проповідник, на думку М.Ф. Сумцова, зловживає штучними [8, с. 189] порівняннями та пошуками різних сенсів святого письма, виділяючи в ньому чотири сенси – літеральний, моральний, алегоричний та аналогічний, завдяки чому мав можливість жонглювати сенсами, доводячи будь-що, навіть те, чого в святому писанні немає. [8, с. 190] М.Ф. Сумцов звертав також увагу на схоластичний цифровий розподіл на перше, друге і так далі, що надає казанню штучну цільність і єдність. [8, с. 196]

Аналізуючи проповіді Лазаря Барановича, М.Ф. Сумцов загалом негативно оцінював зміст двох збірників його проповідей “Меча духовного” і “Труб словес проповідних”. Він писав: “Что две-три проповеди направлены против иноверцев, то об этом можно предположить лишь по одному заглавию или по тому, что в проповеди находится общая защита такого учения, которое отвергается католиками или кальвинистами. Самые же проповеди так безцветны и бессодержательны, что очень трудно решить, против кого и чего они направлены, какую

практическую цель преследовал проповедник при их произнесении”.

[7, с. 58] Полемізуючи з Строевим щодо характеру та спрямованості проповідей Барановича, Сумцов писав: “Схоластическая школа, пройденная Барановичем и его осторожность в выражениях привели к тому, что все его проповеди – пустой набор слов, пересыпание из пустого в порожнее. Можно быть уверенным, что даже две-три проповеди Барановича, в которых Строев усмотрел реальное содержание, не были поняты слушателями, если только были когда либо произнесены с церковной кафедры; ничего практического и жизненного не было в них открыто современниками проповедника; для такого открытия понадобился тяжелый кабинетный труд ученого археолога и палеографа”.

[7, с. 58] Сумцов зазначав, що Барановичеві проповіді схоластичні, проте його схоластичність відрізняється від схоластики Галятовського. На відміну від Галятовського, який використовував шкільні принципи у розподілі матеріалу, залучав польські та латинські джерела, певні сюжети з ботаніки, зоології, історії, Баранович виступав у своїх проповідях як схоластик суто церковного напрямку. В його проповідях відсутні роз’яснення догматів, практичні моральні настанови. Вони являють собою набір текстів із св. Писання, або молитву, проте це не проста і коротка але сильна молитва, (наприклад як у Димитрія Туптала) а лише схоластичний засіб наповнення проповіді. [7, с. 59] Навіть мова проповідей – церковно-слов’янська, без залучення польських, латинських та українських слів та виразів, свідчить на думку М.Ф. Сумцова, про схоластичний характер проповідей Барановича, про їх відірваність від сучасного проповідникові життя. Порівнюючи проповіді Барановича і проповіді Галятовського, Сумцов називав Галятовського більш талановитим проповідником, в “Ключі розуміння” якого зберігся зв’язок автора з рідним краєм. [7, с. 61]

Видається цікавою оцінка М.Ф. Сумцовим ставлення І. Галятовського до сучасних йому подій українського політичного життя. М.Ф. Сумцов писав: ““Ключ разумения” возник в бурное время южно-русской истории. Войны Хмельницкого с поляками только-что окончились; только что совершилось присоединение Малороссии к московскому государству. Еще свежа была могила славного малорусского гетмана. Политические и религиозные страсти были еще сильно возбуждены. Народ, вынесший тяжелую борьбу за свою национальную самобытность и экономическую независимость от польских панов и их наперсников евреев, жил полной героической жизнью. И ничто не

затронуло, не взволнувало души киевського ученого казнодея Галятовського. Грозні і багато знаменательні події пройшли мимо нього, не затронувши ні його розуму, ні його почуттів, засушених безжизненною школою, – німаło не отразились в “Ключе”. В той час, як вирішувалась доля українського народу, коли відносно самого його національного існування поставлений був фатальний питання “бути чи не бути”, Галятовський поглинений був питаннями про те, чи будуть-таки померлі приймати їжу в майбутньому житті, скільки днів пробув в раю Адам і т. п. На Галятовському повністю відкрилося денационалізуюче значення киево-могилянської академії”. [8, с. 199]

Характеризуючи знання І. Галятовського в природничих питаннях і порівнюючи їх відображення в проповідях, М.Ф. Сумцов слушно порівнював його природничо-наукові знання зі знаннями корифеїв тодішньої науки – Ставровецького, Славинецького, Полоцького, Барановича, Яворського. М.Ф. Сумцов дійшов висновку, що реальні знання І. Галятовського були доволі широкими, оскільки: “Он знал гораздо более научных теорий о причинах явлений и сил природы, чем современные ему ученые, хотя, нужно признаться, пользовался своими реальными знаниями также неблагоразумно, как и другие схоластические писатели XVII в.” [8, с. 196]

Поряд з аналізом літературних творів учених ченців, що належали до Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку, в своїх роботах М.Ф. Сумцов багато уваги приділяв їх ролі у політичному житті Гетьманщини. Він, зокрема, висвітлює стосунки Лазаря Барановича з гетьманами від Виговського до Мазепи. На думку М.Ф. Сумцова, стосунки у Барановича з І. Виговським і Ю. Хмельницьким носили випадковий характер – у зв’язку з виборами нового митрополита, у зв’язку з постриженням Хмельницького у монахи тощо. На відміну від цього стосунки Барановича з Брюховецьким носили більш конфліктний характер. М.Ф. Сумцов вказував, що Брюховецький взагалі підозріло ставився до вищого українського духовенства, небезпідставно підозрюючи його в інтригах. Він позбавив чернігівського владику кількох маєтків, відряджав козаків на постій до монастирських маєтностей тощо. Після вбивства гетьмана Лазаря Барановича написав дві віршовані епітафії, присвячені І. Брюховецькому, одну з яких М.Ф. Сумцов наводить у своїй монографії. [7, с. 78]

Апогеєм політичної діяльності Лазаря Барановича М.Ф. Сумцов вважав нетривале гетьманство Дем’яна Многогрішного, який був у

певному сенсі креатурою Барановича. Протягом цього періоду владика намагався не допустити порушення Глухівських статей з боку московського уряду, намагався схилити Дорошенка до підданства царю, піклувався про неповернення Києва полякам, але не всі політичні проекти Лазаря Барановича виявилися вдалими.

М.Ф. Сумцов вказував, що виступаючи посередником між тоді ще наказним сіверським гетьманом Д. Многогрішним і російським царем, Л. Баранович намагався, з одного боку, припинити міжусобиці, а з іншого зберегти права і привілеї, якими користувалося українське суспільство. Одним з найголовніших завдань архієпископ вважав виведення російських військових залог із Гетьманщини.

М.Ф. Сумцов не випадково наголошує на тому, що Лазар Баранович наполягав на виведенні воєвод і ратних людей з українських міст. Спроби російського уряду запровадити воєводське правління в українських містах розпочалися відразу по смерті Богдана Хмельницького. Російський уряд намагався скористатися із загострення протиріч між козацькою старшиною з одного боку і міщанами і селянами з іншого, щоб ввести воєводське правління. М.Ф. Сумцов слушно зауважив, що позитивне ставлення до воєвод з боку селян і міщан, яке було притаманне їм наприкінці 1650-х років, змінилося в 1660–1670-х роках на вкрай негативне. [7, с. 96] Він наводить безліч прикладів воєводського свавілля, які дивилися на Малоросію як на завойовану країну. “Настаивая на выводе из Малороссии воєвод и ратных людей в мирное время, архиеп. Лазарь действовал не только в интересах старшины, но и в интересах посольства, преимущественно горожан. Десятилетний горький опыт мог убедить мыслящих малороссиян, в частности Барановича, что в воєводском управлении нет для Малороссии спасения от обуревавших ее внутренних нестроений. К прежнему тяжело-му господству старшины прибавлялась новая тяжесть в виде воєвод и ратных людей. Повидимому, de jure, воєводы были охранители Малороссии от поляков и татар; они посажены были в городах для их укрепления и, укрепляя и защищая от внешних врагов левобережную Малороссию, тем самым охраняли пределы московского государства. Фактически воєводы наложили свою тяжелую руку чуть ли не на все проявления народной жизни, на взнос и сбор податей, на рыболовство, на сенокосы, на избрание высших духовных лиц. Мало по-малу в свободную малорусскую жизнь вносились суровые регламентирующие порядки воєводского управления”. [7, с. 98] М.Ф. Сумцов висував

гіпотезу, що домагатися виводу воєвод Лазар Баранович міг і через особистий конфлікт з воєводою Щербатовим, який вимагав від владики коштів на утримання своїх вояків та заподіяв владиці багато іншої шкоди.

Після падіння Д. Многогрішного політичний авторитет Лазаря Барановича суттєво зменшився. М.Ф. Сумцов зазначав, що за гетьманування Самойловича, архієпископ Лазар намагався втримати політичний вплив на гетьмана. У 1675 р. вони зустрічалися і обговорювали політичні питання, проте поступово Лазаря було усунуто від політичних справ. Причини, які призвели до цього М.Ф. Сумцов не називає. [7, с. 143]

Аналізуючи стан взаємин української та російської церковних еліт а також участь у цих взаєминах І. Галятовського, М.Ф. Сумцов зокрема, зазначав, що Галятовський наслідував приклад Лазаря Барановича, який не намагався протистояти московській експансії на Україну. І. Галятовський, лише просив і ні в чому не перешкоджав московському урядові, через що його прохання здебільшого задовольнялися. [8, с. 19–20]

Важливим питанням церковного устрою було питання підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату. Російська влада намагалася підпорядкувати Київську митрополію відразу по смерті Богдана Хмельницького. М.Ф. Сумцов відзначав, що протягом тривалого часу це питання наражалося на опір з боку українського духовенства і лише в 1685 році нарешті здійснилися російські плани щодо української церкви. Цим планам сприяло обрання київським митрополитом луцького єпископа Гедеона Четвертинського, людини, на думку М.Ф. Сумцова, посередньої, без твердих політичних переконань, не надто розумної та з слабким характером. [7, с. 162] В червні 1685 р. в Києві був скликаний собор, для обрання київського митрополита і обговорення питання підпорядкування української церкви московському патріарху. Архієпископ Лазар Баранович не з'явився на соборі, не надіслав своїх послів чи навіть грамоти. Взагалі не було представників Чернігівської єпархії. Під тиском Івана Самойловича митрополитом було обрано Гедеона Святоплк-Четвертинського. Проте, через пасивний спротив Барановича та відсутність значної кількості вищого духовенства, переважно з Чернігівської єпархії, собор не зміг вирішити питання підпорядкування Київської митрополії. Хоча кардинально завадити процесу підпорядкування Київ-

ської митрополії Московському патріархату позиція Л. Барановича і не змогла.

Розглядаючи господарські аспекти діяльності Лазаря Барановича, М.Ф. Сумцов навів низку прикладів, які свідчили про те, що чернігівський владика не позбавлений був грошелюбства. Значна кількість скарг, поданих гетьману та російському цареві на чернігівського архієпископа, а також тривалі майнові конфлікти за участю Л. Барановича також свідчать про намагання владики всіляко збільшувати майно та статки. Хоча, на думку М.Ф. Сумцова: “Усердный собиратель маестностей, Баранович не был человеком жестоким. “Овец так должно стричь, говорил он, чтобы не затронуть за живое чтобы шерсть опять росла”. К простому народу Баранович относился с любовью и защищал его от притеснения налогами”. [7, с. 147]

Зменшення політичної активності Лазаря Барановича призвело до похваллення його літературної діяльності. Перш ніж аналізувати літературні твори чернігівського архієпископа, М.Ф. Сумцов побіжно згадав видану у 1670 р. у друкарні киево-печерської лаври книгу “Żywoty świętych ten Appollo pieje, jak ci działali néch tak każdy dzieje”. Більш ґрунтовно він зупинився на іншому творі Лазаря Барановича – “Лютні Аполлоновій”, (“Lutnia Apollinowa koźdey sprawie gotowa”) який вийшов друком 1671 року. Поетична збірка розпочинається віршами на царський герб, віршем-присвятою царевичу Івану Олексієвичу, двома віршами – зверненнями до читачів. Сумцов зазначав, що серед більше тисячі віршів, які увійшли до “Лютні” не менше п’ятиста присвячені прославленню Бога, пресвятої Діви, апостолів, пророків, ангелів, святих. [7, с. 115] Сумцов вважав такі вірші беззмістовними та безбарвними, хоч і відзначав у деяких із них наявність релігійного почуття. Він виділяє також кілька віршів морально-настановчого характеру, зауважує, що у віршах Барановича майже відсутній церковно-побутовий елемент. [7, с. 117] У віршах про сонце, місяць, зрідка відображено деякі уявлення архієпископа щодо світобудови. [7, с. 118] В деяких віршах Сумцов вбачав характерні побутові особливості – звичай тримати солов’їв у клітках, звичай користуватися рум’янами та білилами, та інші. [7, с. 120] Баранович виступає як мораліст, засуджуючи використання рум’ян та натомість закликаючи багатих допомагати бідним, або ж уважно слухати церковну службу та спів. [7, с. 121]

В історичному сенсі, на думку М.Ф. Сумцова, найбільший інтерес представляють вірші про війни з татарами. Ці вірші, проникнуті духом

патріотизму та любов'ю до рідного краю, М.Ф. Сумцов вважає найкращими творами Барановича. Поет шкодує, що міжусобиці і роздори знесилюють його рідну землю. [7, с. 122] Особливістю “Лютні”, на думку М.Ф.Сумцова, є доволі співчутливе ставлення автора до поляків. Баранович у віршах часто поєднує інтереси українців та поляків у протистоянні турецько-татарській експансії. Найбільш відомий вірш з цього циклу, написаний на поширене у той час прислів'я “Nie będzie świat światem rusin polakowi bratem” М.Ф. Сумцов навів повністю, відзначаючи його м'якість та віротерпимість стосовно поляків. [7, с. 124]

У своїй монографії про Лазаря Барановича М.Ф. Сумцов доволі багато говорить про причини, які спонукали чернігівського владику включитися в літературну полеміку, а також наводить приклади того, як чернігівський архієпископ заохочував до участі у полеміці своїх однодумців – І. Галятовського та І. Гізеля. [7, с. 129–130] Твір Барановича “Нова міра старої віри”, що вийшов друком 1671 р., є запереченням твору Павла Бойми “Stara wiara”, направленому проти православних. Аналізуючи “Нову міру”, М.Ф. Сумцов зазначає, що у викладі аргументів, у мові, яким написаний цей твір втілилися як живий характер Лазаря Барановича, його нахил до віршування, так і значна шкільна освіта. Але найкращий елемент твору, на думку М.Ф. Сумцова, – це щирість письменника, його задушевність та любов до рідного краю. [7, с. 132] Тон полеміки м'який, до чого Баранович закликав Гізеля і Галятовсько, які готували в той час свої заперечення Боймі.

Серед інших творів Л. Барановича М.Ф. Сумцов згадує “Вечерний плач” та “Заутреннюю радість”, написані на смерть царя Олексія Михайловича, а також, із посиланням на Вишневського, “O przycgodach życia ludzkiego”. Проте, віднайти більш ґрунтовну інформацію щодо останньої книги, нам не вдалося. У найбільш повному каталозі чернігівських видань, складеному Т. Каменевою, цей твір подається як такий, що відомий лише за бібліографією. [2, с. 375] Перераховуючи наступні твори Лазаря Барановича – “Слово благодарственное Иисусу Христу”, “Notiу pięć, ran Chrystusowych pięć”, “Wienec Bożey Matki”, Сумцов не аналізував цих творів. Він лише коротенько прокоментував видану у 1680 р. книгу Барановича “Благодать і істина”, присвячену царям Іоанну та Петру. Останньою книгою Барановича, М.Ф. Сумцов називає видану у грудні 1683 р. “Najasnieszа nieba у ziemiе Carica Panna Matka Panna Marija od Lazarza Baranowicza slawiona”. Цей твір,

що містив вірші польською, латинською та слов'янською мовами, було присвячено царівні Софії. [7, с. 142]

В роботі “О влияния малорусской схоластической литературы XVII в. на великорусскую раскольническую литературу XVIII в. и об отражении в раскольнической литературе масонства” М.Ф. Сумцов аналізує розкольницький рукопис обсягом 259 сторінок, який включає передмову до твору Л. Барановича “Меч духовний” та анонімні “Толкования на Апокалипсис”. Сумцов детально описав зміст рукопису, зокрема й точні списки передмов Лазаря Барановича до царя Олексія Михайловича та до читача. Сумцов доволі слушно висунув гіпотезу, за якою анонімний автор “Толкования на Апокалипсис” міг скористатися іменем Лазаря Барановича і його передмовами до “Меча духовного” задля надання певної ваги своїм релігійно-містичним трактуванням Апокаліпсиса в очах читачів. (С. 367) Тим більше, що згідно існуючого літературного звичаю, він міг не зазначити свого імені на рукописі, приписавши його знаменитому “старовинному” церковному діячеві. Зазначимо, що до збірника увійшли лише передмови Л. Барановича до “Меча духовного”, а не весь твір. М.Ф. Сумцов зазначив, що серед джерел, якими користувався упорядник Толкового Апокаліпсису головне місце займали південноруські релігійно-полемічні твори XVII ст. слов'янського друку. Православні релігійно-полемічні твори, написані польською мовою, не увійшли до Толкового Апокаліпсису, на думку М.Ф. Сумцова, через незнання автором Апокаліпсису польської мови. [11, с. 369–370]

Цитати із творів Стефана Зизанія, Захарії Копистенського, Кирила Транквіліона Ставровецького, Іоанікія Галятовського (“Месія правдивий”), Інокентія Гізеля (“Синопис”), Симеона Полоцького (“Вінець Віри”), Стефана Яворського (“Камінь Віри”), Феофана Прокіповича (“Показание великого антихриста”), а також мова твору, полонізма свідчать, за М.Ф. Сумцовим, про значну залежність укладача “Толкования на Апокалипсис” від південноруської схоластичної літератури XVII ст. [11, с. 371]

Хоча час укладання та місце в рукопису не зазначені, М.Ф. Сумцов вважав, враховуючи зміст, та деякі фрагменти масонських пісень, що твір було укладено в другій половині XVIII ст., наприкінці семидесятих, або ж на початку восьмидесятих років, після укладення Кучук-Кайнарджійського миру. Автором рукопису, на припущення М.Ф. Сумцова, міг бути засновник странниківської секти Євфимій. [11, с. 372].

Таким чином, ґрунтовні дослідження М.Ф. Сумцова, присвячені діяльності представників Чернігово-Новгород-Сіверського осередку, розкривають різні аспекти літературної творчості чернігівських учених ченців, а також висвітлюють політико-адміністративні, громадські та церковні проблеми у вирішенні яких брали участь Лазар Баранович та Іоанікій Галятовський.

Оцінка їх літературної діяльності в працях М.Ф. Сумцова неоднозначна, іноді доволі суперечлива. Розбіжність в оцінках певною мірою пояснюється ставленням М.Ф. Сумцова до системи освіти в киево-могилянському колеґіумі, яка, на думку вченого, мала доволі негативні наслідки для вихованців, до яких серед інших належали Л. Баранович та І. Галятовський. Останні згодом очолювали колеґію на різних етапах її діяльності. М.Ф. Сумцов також доволі критично ставився до схоластики, якою, на його думку, пронизані більшість літературно-публіцистичних та поетичних творів Л. Барановича та І. Галятовського. Разом з тим, М.Ф. Сумцов визнавав беззаперечні позитивні якості, притаманні творчості чернігівських учених ченців, їх відповідність запитам часу.

Політична та громадська діяльність Л. Барановича та І. Галятовського теж неоднозначно оцінюється М.Ф. Сумцовим. З одного боку, Сумцов вважав їх щирими українськими патріотами, з іншого – наводив приклади їх угодницького ставлення щодо російської експансії на Україну. Неоднозначно оцінюється і адміністративно-господарська діяльність Барановича, який виступав, з одного боку як наполегливий збирач маєностей, а з іншого – як прибічник гуманного ставлення до селян, обмежуючи визиски та побори на підконтрольних йому територіях.

Поза увагою М.Ф. Сумцова залишилися кілька робіт Лазаря Барановича, які згодом були описані В. Перетцем. [5; 6] Деякі аспекти щодо стосунків українського та російського духовенства, лише побіжно окреслені М.Ф. Сумцовим, пізніше знайшли розвиток в роботах В. Ейнгорна а щодо роботи друкарень у Новгороді-Сіверському та Чернігові – в дослідженнях Т.М. Каменєвої та С.О. Клепікова. [2; 3] Проте і досьгодні роботи М.Ф. Сумцова, присвячені діячам Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку не втратили свого значення та наукової вартості.

Джерела та література:

1. *Житецький П.* Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке. К., 1889.
2. *Каменева Т.Н.* Черниговская типография, ее деятельность и издания // Труды Гос. библиотеки им. В. И. Ленина. – Т. 3. – М., 1959. – С. 224–383.
3. *Клепиков С.А.* Издания новгород-северской типографии и ложно-черниговские издания 1674–1679 годов // Книга. Иссл. и мат., сб. 8, 1963, с. 255–278.
4. *Петров Н.* [рец.] К истории южнорусской литературы XVII ст. Н.Ф.Сумцов. Киев и Харьков, 1884–1885 // ЖМНП, ч. ССXXXVIII, 1885, апрель. – С. 307–326.
5. *Перетц В.Н.* “Filar wiary” вновь найденное сочинение Лазаря Барановича // Киевская старина, т. LXII, 1898, июль-август. – С. 50–74.
6. *Перетц В.Н.* “Księga smierci” архиепископа Лазаря Барановича. // Киевская старина, т. LXII, 1898, сентябрь. – С. 225–233.
7. *Сумцов Н.Ф.* К истории южнорусской литературы XVII столетия. Вып. I. Лазарь Баранович. – Харьков, 1885.
8. *Сумцов Н.Ф.* Иоанникий Галятовский (К истории южнорусской литературы XVII в.). // Киевская старина, т. VIII, 1884, январь, с. 1–20; февраль, с. 183–201; март, с. 371–390; апрель, с. 565–588.
9. *Сумцов Н.Ф.* Характеристика южно-русской литературы XVII века. – К., 1885.
10. *Сумцов Н.Ф.* К истории южнорусской литературы XVII столетия. Вып. III. Иннокентий Гизель. – К., 1884.
11. *Сумцов Н.Ф.* О влиянии малорусской схоластической литературы XVII в. на великорусскую раскольническую литературу XVIII в. и об отражении в раскольнической литературе масонства // Киевская старина. Т. LI, 1895, декабрь. – С. 367–379.
12. *Сумцов Н.Ф.* О литературных нравах южнорусских писателей XVII столетия. // Изв. отд. рус. яз. и слов. АН. Т. XI, 1906. – С. 259–280.
13. *Сумцов Н.Ф.* Обзор содержания проповедей Иоанникия Галятовского. Харків, 1913. (Відбиток з IV випуску “Вестника Харьковского историко-филологического общества).
14. *Ченіга І.П.* Творчість Іоаннікія Галятовського, українського письменника другої половини XVII ст. Дисертація на одержання вченого ступеня кандидата філологічних наук. – К., 1964.

Дмитро Семко (*Київ, Україна*) **Дослідження діяльності представників Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку в працях М.Ф. Сумцова.**

Стаття присвячена висвітленню політичної, церковної, громадської, літературно-публіцистичної та поетичної діяльності представників Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, та архимандрита Єлецького Успенського монастиря Іоанникія Галятівського в працях професора Харківського університету М.Ф.Сумцова.

Ключові слова: М.Сумцов, Чернигово-Новгород-Сіверський культурний осередок, історіографія.

Дмитрий Семко (*Киев, Украина*) **Исследование деятельности представителей Чернигово-Новгород-Северского культурного очага в работах Н.Ф.Сумцова.**

Статья посвящена отражению политической, церковной, общественной, литературно-публицистической и поэтической деятельности представителей Чернигово-Новгород-Северского культурного очага черниговского архиепископа Лазаря Барановича и архимандрита Елецкого Успенского монастыря Иоанникия Галятовского в работах профессора Харьковского университета Н.Ф.Сумцова.

Ключевые слова: Н.Сумцов, Чернигово-Новгород-Северский культурный очаг, историография.

Dmytro Semko (*Kyiv, Ukraine*) **Studies of activity of representatives of Chernigov-Novgorod-Seversky cultural center in the research of M. Sumtsov.**

The article is devoted to the reflection of political, ecclesiastical, social, literary, journalistic and poetic activities of representatives of Chernigov-Novgorod-Seversky cultural hearth of Chernigov Archbishop Lazarus Baranovych and Archimandrite Uspensky Monastery Eletski Ioanykiy Halyatovskiy in the research of professor at Kharkov University M.Sumtsov.

Key words: N. Sumtsov, Chernigov-Novgorod-Seversky cultural center, historiography.